

SÉTATÉR

Mihály István

KARNEVÁLI HUMOR ÉS VILÁGSZEMLE HAMVAS BÉLA ÉS REJTŐ JENŐ REGÉNYEIBEN

Háromszor futottam neki a *Karneválnak*, és háromszor hőkölttem vissza. A próbálkozások között napok–hetek teltek el. Aki először Hamvas esszéit olvassa, azok büvökörébe kerülve óhatatlanul kialakul egy elváráshorizontja. A *Patmosz II.*, a *Scientia Sacra* vagy az *Öt géniusz* után a *Karnevál* olyan, mint egy arculcsapás. Nem is: inkább olyan, mintha az utolsó ítélet (rendetlen feltámadás) napján megjelenne az Úr méltóságteljesen, komoly ábrázattal, arkangyalok seregétől övezve, s aztán – barackot nyomna az ember fejére: Eredj játszani!

Aztán – három plusz egy a magyar igazság (elinflálódott) – negyedik nekifutásra szinte percek alatt ráéreztem az ízére-zamatára, hangulatára először, világképére, szervezőelvére, *mindenére* pár órával később. Biztosra veszem, hogy sokan ugyanígy jártak vele. S ettől kezdve nincs menekvés: az ezeroldalas mű karneváli végtelenje magába szippant, a részévé válsz, a részeddé válik: valamilyen mértékben méltóvá lettél a beavatásra.

E nagyregénynek – valószerűtlenül *nagy* regénynek – mind az „egyszerű olvasók”, mind pedig a magyar irodalmi, irodalomtudományi elit általi recepciója hasonló „erőtérben”, hasonló szélsőségek közt mozog; vergődik; mondhatnám, az elutasítás és elfogadás néha kritikus, néha kritikátlan indulatai több mint három évtized múltán sem csillapodtak kellőképpen.

Persze, ha angol (német, francia, spanyol... vagy akár svéd) szerző művéről lenne szó, már rég lefordították volna legalább huszonöt nyelvre (magyarra is), s ott lenne a rangsorban, ahol a helye: Joyce, Proust, Virginia

Woolf és Faulkner regényei mellett. S akkor magyar nyelvterületen is egyégesen elfogadó-értékelő kritikát kapott volna, hiszen a kialakult (pláne világirodalmi, nagyhatalmi) kánon már csak ilyen: felülírja, sőt gyakran megszületni sem engedi az egyéni értékítéletet. De hát Hamvas magyar volt, s a magyar irodalomban is meglehetősen magányos óriásfenyő, s egy olyan kaliberű nagyregényt, mint amilyen a *Karnevál*, nehezen tud befogadni, tolerálni, „elhinni” a szakma. És itt nyilván nemcsak a kommunista éráról van szó, amikor Hamvast ideológiai okokból, Lukács György elvtárs közbenjárására raktárossá „léptették elő”, s 1968-ban bekövetkezett haláláig B-listán volt, és művei a hetvenes évek szabadabb légkörében sem jelenhettek meg. A *Karnevál* először 1985-ben látott nyomdafestéket.

Szóval az én szerencsém az volt, hogy negyedszer is nekifutottam.

Színes-szüntelen zűrzavar, karneváli forgatag, kaotikus zsidvásár. Ám ha megszűnik a viszonyítási kényszer, ha az ember elfelejti a (magyar irodalomban páratlanul magas színvonalú, az evidencia, az axiómák erejével ható) veretes Hamvas-esszéket, akkor tud sodródni a műben, a művel. Az első spontán értékítélet: ez a legmélyebb humor magasiskolája. *Milyen* mint? Csak egy körömfeketényi Jókai és Mikszáth, egy icipici Karinthy és Heltai Jenő, pár kalaplengetésnyi Hasek és Ionesco; szóval „jópajtásnyira” ők és sokan mások, na de ki az a szellemi és „vérrokon”, akinek az említett szerzőknél sokkal erőteljesebb jelenlétét mindinkább érzem?

Aztán az első száz oldal után beugrik, az evidencia erejével: te jó Isten, Rejtő Jenő! Micsoda rokonok! A *Karnevál* és a *Piszkos Fred, a kapitány*, például. És leginkább. De persze a *Menni és meghalni*, *A láthatatlan légió*, *Az ellopott cirkáló* és a *Csontbrigád*. És az *Elátkozott part*. De még mennyire! És kerettörténetnek *Az utolsó szó jogán*. „Humorisztikai” alapállás és világkép szempontjából, és sok más szempontból. Az ezeroldalas *Karnevál*-ban legalább hét-nyolc Rejtő (kis)regény bújik meg szemérmesen (vagy szemérmetlenül), Hamvas nagyregénye sok karneváli szálon rezonál Rejtő műveivel, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy Hamvasnál az egyes részek közötti, már-már posztmodernül relativizáló, értelmező, felülíró, jelentéseket idéző- és zárójelbe tevő „függönybeszélgetések” (is) olyan többlettartalmat és értéket teremtenek, amely Rejtőnél hiányzik.

A megjelenített világ mindkettőjükénél karneváli káosz, zűrzavar. A *Karnevál*-ban és Rejtő regényeiben (maradjunk most a *Piszkos Fred*-nél mint emblemikus P. Howard-műnél) ez a bábeli zűrzavar a lét ontológiai állapotaként tételeződik. Az alkotói hozzáállásban közös alapvonás mindenféle merev társadalmi, politikai *rend* és *rendszer*, hierarchia elutasítása,

lefokozása, „kiforgatása”, legtöbbször szatirikus, parodisztikus formában; a magasztosság, a pátosz nevetségessé tétele.

Olvasóim közt szinte biztosan akad, aki ezen a ponton szentségtöréssel vádol: hogy lehet Hamvaszt és Rejtőt egy napon és lapon emlegetni? Válaszom: nemcsak lehet, kell. Muszáj. Hamvas számomra vitán felül a magyar irodalom író-óriása, esszé kategóriában verhetetlen. Az ideológiailag hosszú ideig, esztétikailag pedig még tovább mélységesen alábecsült Rejtő életműve pedig sokkal több és magasabb rangú a színvonalas lektúrnél (amint azt jeles esztéták többször megállapították, főleg 1990 után, Erdélyben például a transzközép irányzat illusztris tagjai). Nade: Hamvas és Rejtő?

Olvassuk el figyelmesen a következő két regényrészletet, az első a *Piszkos Fred*ből, a második a *Karnevá*ból való:

I.

„– Uram! Maga leütötte tizenkét hajósomat.

– Az egyikre ráesett a likőrösállvány, arról nem tehetek.

– Az volt az első fűtő!

– Mit tudja ezt egy likőrösállvány?

– És ott fekszik a hajópincér. Hol lehet most pincért találni? A Honolulu Star reggel indul, és se fűtő, se pincér, mert maga leütötte őket!

– Abban igazam volt. Hozzám vágta egy korsót, és az ilyen magatartás sért.

– Egyik sem vágta magához a korsót. Ezek ártatlanok.

– Hát ki tette?

– Én.

– Szerencséje, hogy haláltusáját vívja, különben most fejbe ütném... Jó napot.

– Várjon! (...) Nézze meg, hogy nem kell-e kés a sebbe. Az ilyen szúrást nem szabad elhanyagolni. Lehet, hogy befelé vérzik.

– Onnan nem szúrhatták meg. Csak várjon az orvosra, az majd segít magán, ha lehet. Ha nem, akkor nyugodjék békével... Sajnálom, hogy ilyen gyenge legénységet toborzott...

– Halló! Fiatalember! Elkísérem. Volna egy ötletem, amivel pénzt kereshet.

– Rendben van.

– Várjon! Hej, csapos! Ha jön a kocsmáros, mondd, hogy elmentem jární egyet ide a közelbe. Ne féljen semmit, ha baj van, kést teszek a sebbe! Vigyázok... No, jöjjön!”

II.

„A sziklák mögé rejtőztünk. Jó marokba illő követ kerestem, és azt szorongattam. Tíz perc múlva jött a két csendőr. Eléje ugrottam, jobb kézzel torkon fogtam, és a kővel halántékon vágtam, aztán rátérdeltem, és nyakát szorítottam.

– Már jó lesz – mondta Melius. – A két csendőrt a sziklák mögé cipeltük.

– Ön ezzel az emberrel elég szigorúan bánt.

– Hogyhogy?

– Azt hiszem, kimúlt.

– Csak nem? – Melius saját csendőre fölé hajolt és nézte. – Hm – szólt egy idő múlva. – Ennek is vége. Tudja, én papi családban nevelkedtem.

– Ezt is ott tanulta?

– Nem. Csak. Mindig meg vagyok illetődve, mikor valaki idő előtt költözik el.

Félóra múlva csendőr-egyenruhában a város felé ballagtunk.

– Ha bármi történik, én rákiáltok önre: Hehele-hijja! Villámló szemekkel és mintha a belét akarnám kitépni. Érti? Hehele-hijja!

Ön erre nem ijed meg, hanem feszes vigyázzba áll, tiszteleg, és amilyen dühösen csak tudja, rám rivall: Burramoró!

– Ez az egész?

– Majd meglátja. Biztos hatás. Még senkit sem ismertem, aki ellen tudott volna állni.”

A „rokoni vonások” mellbevágók. S tucatjával sorjázhathatnánk, állíthatnánk párhuzamba a hasonló (a fentieknél esetenként jóval reprezentatívabb, hosszabb) idézeteket. Az elemző megközelítés-értelmezés alacsonyabb fokán legelőször is azt állapíthatjuk meg, hogy mindkét szerző hasonlóan mulatságos, abszurd figurákkal népesíti be világát. De ennél tovább kell mennünk. Ez a karneváli mulatságosság, illetve abszurd nem öncélú, mint a populáris regiszteren túl nem lépő olcsó bohózatokban. És nem is propagandisztikusan tendenciózus, vagyis nem a társadalom perifériájára szorult, szorított alakokról van szó (ahogy a marxista irodalomkritika kimondta Rejtő kapcsán, mikor ’56 után újra megjelenhettek művei), hanem olyan pikareszk (anti)hősökről, akik önként vállalják, mint „autentikus” szerepet a társadalmon kívüliséget, a marginalizáltságot mint szabadságuk, sőt iden-

titásuk *sine qua non*ját. Persze paradox szabadság ez, amelynek talán legközelebbi rokona valamiféle elveszettség.

Fontos, mondhatni az egyik leglényegesebb ponthoz érkeztünk: sem Hamvasnál, sem Rejtőnél nem a „klasszikusan modern” értelemben vett (multiplex, disszociatív) identitásról van szó, hanem *maszkokról*. Mindkét szerzőnél a szubjektum rögzítetlenségével és az identitás (no meg a descartes-i „cogito”) ironikus (és önironikus) dekonstruálásával találkozunk. A *Karnevál* hőse, Bormester Mihály két részre szakad, két külön karekterré, akik egyszerre indulnak el mint katonák az első világháború északi és déli frontjára. De nemcsak ő „duplex” vagy „multiplex” személyiség, szinte minden szereplő új és új maszkokat ölt, „már senki sem a régi”. (Tudjuk: „A lélek a tízezer bőrű tűz gyermeke... Tízezer bőrnek kell lehámlania, hogy önmagához elérjen” – írja Hamvas az *Egy csepp a kárhozatból* című esszéjében.)

A Rejtő-regény (félíg-meddig narrátor-)hősét, Fülíg Jimmyt már a mű legelején kettős szerepben, álarcban, maszkban látjuk, hiszen egyszerre szegődik el fűtőnek és pincérnek a hajóra, egyidejűleg veszi fel a két, általa pép-pé vert és kórházba juttatott reális, létező személy identitását (és fizetését). Később pedig a herceg, az uralkodó (Saint Antonio) szerepét vállalja magára. De miféle „vállalás” ez? Akárcsak Hamvas hősei, Fülíg Jimmy is gúnyt űz maszkjaiból-szerepeiből, egyiket sem veszi komolyan, egyikkel sem azonosul. Részletesebb elemzéssel, amire itt nincs lehetőségem, nagyszerűen ki lehetne mutatni, fel lehetne térképezni ennek a szerep- és identitás-mátrixnak az ideológiai és metafizikai mélyszerkezetét. Nincs semmi bebetonozva, az átjárhatatlan is átjárható, oda-vissza és keresztül-kasul. Fülíg Jimmy, a csavargó kaszton kívüliből először a kétkezi munkás (*sudra* a keleti, indiai kasztrendszerben) rangjára emelkedik (s itt rögtön meg is kettőződik), aztán egy hirtelen ugrással – ez már egyfajta beavatási szertartásnak felel meg – arisztokrata (*bráhmín*) lesz. Pontosabban lényegében *nem lesz*, mert akárcsak Hamvas figurái, ő is valamiféle univerzális karnevál „szabados” törvényeinek erőterében „értelmezi” és éli meg ezeket a szerepeket, identitásokat.

És itt kell szólnunk legalább röviden M. M. Bahtyin orosz esztéta karnevál-elméletéről, melynek értelmében a karneváli groteszk egy átfogó élet- és világszemlélet, amely évezredes hagyományokkal rendelkezik, és amit pár száz éve az elit kultúra háttérbe szorított. A középkori, feudális társadalomban a hivatalos, komoly kultúrát mintegy ellensúlyozta a mulattató szertartások, a bohócok, bolondok, törpék és óriások karneváli kultúrája.

Ebben az értelmezésben a legkülönfélébb mulattató formák *egységes világképet, stílust* képviselnek, melynek összefoglaló neve: *karneváli kultúra*. Mindennek megvolt a maga fonákja, paródiája, amely megóvta az embereket a dogmatizmusba, a merevségbe süllyedéstől. A karneváli időszakban minden a feje tetejére áll, a társadalom tagjai nem szakadnak szét játsszókra és közönségre, nézőkre, a karnevált mindenki éli is, nem csak nézi.

Hamvással szólva: „a pácban mindenki benne van”.

Megkockáztatom a kijelentést, miszerint Hamvas és Rejtő figurái folyamatos karneválban élnek, mintegy az újjászületést, a „végső” beavatást várva (hiszen a középkori karneválnak ez, illetve ennek szimbolikus megélése volt a célja).

Fülig Jimmy és a Rejtő-hősök sokasága, Bormester Mihály és a Hamvas-figurák tucatjai valamennyien karneváli szatirikus-parodisztikus „torzfigurák”, akik nem hajlandók elfogadni sem a merev társadalmi hierarchiát, s ennek járulékos elemét, a túlzott komolyságot és pátoszt, sem az időnként megbomló rend groteszk félelmetességét, hanem csupán az ironikus szerepjátékot, s ennek kapcsán a karneváli groteszket, amelynek erőterében mind a magasztos és fenséges, mind pedig az ijesztő, a borzalmas és a félelmetes mulatságossá vagy kisszerűvé, nevetségessé válik. Nincs szent, csak álszent, nincs pátosz, csak ironia.

Hadd illusztráljam a könnyebb érthetőség kedvéért mondandóm lényegét ismét két regényrészlettel.

Piszkos Fred, a kapitány:

„néhány slukk után eldoptam a cigarettát és ahogy jól nevelt hejen illik rátapostam, mert a trónus szőnyege nem jól bírná a parást”.

Karnevál:

„... az árnyékos fák alatt, középen ül ő, emelvényen, tökéletesen csupaszon.

Mikor jobban odanézek, látom, hogy hordozható árnyékszék, azon ül, mondom, teljesen ruha nélkül, mereven és túlzott komolysággal, mellette négy néger pálmalevéllel legyezi, és a legyeket hajtja róla, előtte félvér komornyikja a Timest olvassa fel... Az árnyékszék hátsó felén két néger. Ezek a megfigyelők, akiknek kötelessége, hogy az árnyékszékben történt eseményeket azonnal hírül adják. Köröskörül néger nők, mintegy harmincan, közben táncolnak és énekelnek, az egyik fa alatt zenekar, síp, lant, fuvola, dob. (...) Távolabb feszes vigyázzállásban a hadsereg, százhusz főnyi katonaság, aztán zárt rendben a közönségesebb nép, munkások és szolgák. (...)

(...) ott ül klozett-trónusán, a néger nők körben táncolnak, a zenekar szól, és a komornyik a Timest olvassa fel. A vezércikket? Főként azt, de a háborús híreket is. (...) A megfigyelők szüntelenül nézik, hogy bent mi történik. Ha Mr. Ecqutre ereszt, azt azonnal a nyilvánosság tudomására hozzák.

A kürtös riadót fúj, a hírnök pedig nagy fenszóval ezt hirdeti: His Royal Highness' enunciation, Őfelsége, a király kinyilatkoztatása. (...)

A nép a himnuszt énekl, ágakat lobogtatnak.”

Talán egyetért velem az Olvasó abban, hogy a *groteszk* az az esztétikai minőség, amely a fenti regényrészleteket elsősorban jellemzi, méghozzá a groteszknak a karneváli fajtája, amely hadat üzen a félelemnek és a szorongásnak; a kiélezett, megdöbbenően mulatságos helyzetkomikum pedig a burleszk műfaját idézi. Ez a modalitás gyakorlatilag mindkét regényben domináns, s nagyon gyakran az abszurdig fokozódik. A különbség csak abban áll, hogy Hamvasnál néha tragikomikusba csap át a felhőtlennek tűnő könnyedség. Ez Rejtőnél jóval ritkább transzmutáció.

Mindketten tudják azt, amit Hamvas így fogalmaz meg a humorral kapcsolatban: „az egyetlen sav, ami a realitást oldja; a személy és a szabadság ismertetőjele”... „az utolsó maszk, a tragédiánál mélyebb, az infinitezimális szubjektum magatartása a rongáltsággal szemben.” (Karnevál III. 223. Medio Kiadó, 1999.)

Rejtő ugyanúgy gúnyolódik – a paródia és a satíra „szintjén”, eszköztárával – a szerepekkel, maszkokkal, mint Hamvas. Mindkettőjüknél bárki(ből) lehet bárki, mindketten parodizálják a történelmet, a politikát, a tudományt, az ideológiákat, sőt a művészetet és a filozófiát, metafizikát, végső soron a modernitás paradigmáját. Hamvas még egyik saját fő művéből, a *Scientia Sacra*ból is „gúnyt űz”, mintegy annak karneváli ellenpontját teremti meg a nagyregényben.

Fontos még megjegyezni, hogy a mellékszereplők, (és) a társadalmon *belüli* figurák is többnyire úgy viselkednek, mintha társadalmon kívüliek volnának, sőt maga a végletekig vitt ráció vagy a polgári és kispolgári létmód, konformizmus is abszurdá válik.

Stílusparódia szempontjából is van rokonítási lehetőségünk, a *Piszkos Fred*ből kiragadott fenti naplórészlettel például elég jól rezonálnak a *Karnevál* következő sorai (egy „névtelen feljelentésről” van szó):

„gyanussak mert ő mindig rossz volt abban a házban mekkanulta a rosszat és férjét is kinoza mert ő volt a handlé megölte én tudom csak menyeknek oda hozá és vigyék a börtönbe ötöt még rám is pletykázik fojton és mon-

gya hogy rosszul bánok a lakókkal és ő volt a handle megölte Bölérné a Moli az a szeméj”.

Az egyes szám első személyben „elkövetett” stilisztikai inkoherencia, a helyesírási hibák tovább fokozzák a „humorisztikai” ábrázolás, alapállás hatásosságát.

A nyelvi humor kapcsán külön elemezhetnénk az elferdített és kitalált szavak szerepét, rokonságát, ilyenek mindkét regényben akadnak bőven, íme egy-egy gyöngyszem:

„Én városi lakos vagyok, ha nem is bejelentett, ami csak egy üres formalinság.” (Rejtő)

„A difficilismus csak konzisztens reperkusszióknál hatásos.” (Hamvas)

S ha már a szójátéknál tartunk, befejezésül játsszunk a szavakkal, nevekkel, a két szerző rokonsági fokozatát megvilágítandó: Hamvas *a rejtőzködő bohóc*, Rejtő pedig a „hamvas” filozófus, metafizikus, világértelmező. Nem hinném, hogy Rejtő olvasta Hamvast, s kétlem, hogy Hamvas túl sok Rejtőt olvasott volna. Mégis, szövegeik ismeretlen ismerősök, bennük – a humor maszkja mögött – felfedezetlen karneváli sorsközösségü(n)k melankolikus derűje sejlik fel.

Benedek Szabolcs

A CÁPA MÉG EGY BŐRE

(FIUME-NAPLÓ)

2015. november 14-én dél körül érkeztem Fiumébe, amelyet akkor még mind magamban, mind megnyilvánulásaimban és Facebook-bejegyzéseimben többnyire Rijekaként emlegettem. Hogy mikor kezdtem el inkább Fiumének nevezni, arra pontosan nem emlékszem. Talán akkor, amikor elkezdtem írni *A fiumei cápa* című regényt. Mindenesetre egy másik alkalommal, egy másik esszében arról is lehetne merengeni, hogy miként is nevez-